

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У ЗВ'ЯЗКУ З ЄВРОІНТЕГРАЦІЄЮ

Парнікоза Іван Юрійович

кандидат біологічних наук,
координатор створення природоохоронних територій
Київського еколого-культурного центру

Fulbright Scholar Program, 2012–2013,
Lehigh University

Анотація. В українському контексті розглянуто концепції заповідної справи, реалізовані в сучасному світі. Аналізується вплив режиму пасивної охорони – заповідності на популяції рідкісних видів рослин і тварин. Показано позитивний ефект для одних видів і негативний – для інших. Наявне протиріччя знімає принцип Краснітського–Диренкова, який проголошує необхідність розмежування пасивної та активної охорони на різних природоохоронних територіях. Виконанню першого завдання мають слугувати природні заповідники й заповідні зони біосферних заповідників, національних і регіональних ландшафтних парків, другого – інші зони цих заповідників і парків, а також інші об'єкти як-от заказники, пам'ятки природи тощо. Розглянуто також інші необхідні при євроінтеграції заходи щодо природоохоронних територій України.

Ключові слова: заповідна справа, пасивна охорона, заповідність, активна охорона, біорізноманіття, євроінтеграція.

Abstract. Basic approaches to Nature Protected Areas of Ukraine in European integration context. The concepts of Nature Protected Areas, that are implemented in current world with the Ukrainian context discussed. Influence of passive protection mode – absolute protection on populations of rare species of plants and animals was studied. Positive effect for some species and negative for others was shown. This situation has simple decision – using of principle of Krasnytsky – Dyrenkov proclaiming the need to distinguish passive and active protection in various protected areas. The first task should serve as nature reserves and absolutely protected zones of biosphere reserves, national and regional landscape parks, the second one – for other zones of parks and other objects, nature reserves, natural monuments and so on. We also discussed other necessary measures for Nature Protected Areas of Ukraine in European integration conditions.

Keywords: Reserves, passive protection, zapovidnist, active protection, biodiversity, European integration.

Вступ. Однією з ключових форм охорони видів дикої флори та фауни – так званого біорізноманіття – є створення природоохоронних територій. Наразі в природно-заповідній справі України співіснують три основні природоохоронні концепції: концепція заповідності, концепція національного парку та концепція пам'ятки природи. В їх основі лежать дещо різні принципи, що на практиці виражається в різному співвідношенні двох принципово різних форм охорони природи – активної та пасивної (заповідності). Активна охорона полягає в реалізації втручань з метою збереження того чи іншого компонента

екосистеми. Пасивна охорона вимагає режиму невтручання (заповідності) з метою забезпечення натурального ходу природних процесів та збереження її компонентів, які втручання не переносять. У зв'язку із загальним євроінтеграційним курсом України дедалі частіше лунають заклики до осучаснення нашої системи особливо охоронюваних природних територій. При цьому наголошується на начебто невідповідності пасивної охорони (заповідності) вимогам часу. Цьому сприяє слабка ознайомленість українських природоохоронців з усім спектром природоохоронних територій і концепцій світу, а також те, що вплив пасивної охорони – режиму заповідності на збереження біорізноманіття в Україні спеціально не вивчався. У даній праці ми проаналізували поширення пасивної охорони у світі в контексті існуючих концепцій створення природоохоронних територій. Також шляхом письмового опитування установ природно-заповідного фонду було досліджено ефективність запровадження пасивної охорони в Україні. Детальні відповіді проаналізували й порівняли з літературними даними. Але кінцева **мета** цієї **роботи** – не тільки показати відповідність української системи особливо охоронюваних територій сучасним світовим концепціям, але й сформулювати додаткові заходи, які дозволять поліпшити охорону біорізноманіття.

Головні концепції створення природоохоронних територій

Концепція заповідності – доктрина, детально обґрунтована екофілософами (Г. Торо, О. Леопольдом та ін.) та оформлена науковцями й природоохоронцями (Г. О. Кожевниковим, М. Ф. Реймерсом, О. М. Краснітським, Ф. Р. Штильмарком, С. О. Диренковим та ін.), яка на практиці втілилась у створення природних заповідників. Уперше поняття заповідника сформулював Д. К. Соловйов: «*Заповідником (постійним) називається певна територія, що оголошується недоторканою назавжди з усіма чи частиною наявних на ній організмів або предметів. У першому випадку заповідник є повним, а в другому – частковим*» [3]. Першими повними заповідниками стали створені в 1919 р. «Кримський» та «Асканія-Нова» в Україні, «Астраханський» і «Пензенський» – у Росії [1]. Їх завдання було визначено таким чином: «*повним заповідником визнається ділянка земельної чи водної поверхні, яка з усіма природними утвореннями, які знаходяться на ній і в ній (рослинами, тваринами, ґрунтами, гірськими породами, мінералами та ін.), назавжди зберігається*

в недоторканому вигляді. Внаслідок цього природний стан повного заповідника не може бути порушений впливом людини на природу, а також не допускається господарське використання заповідної території» [13]. Створення «абсолютно заповідної території» встановлювалося 1930 р. на території УРСР відповідним положенням Наркомзему (у віданні якого перебувала частина перших заповідників) [3, 14]. Маловідомо, що наші заповідники є одним із видів природоохоронних територій, які існують в усьому світі, з найбільш суворим режимом – т. зв. категорії IUCN 1.1 Category Ia – Strict Nature Reserve (суворий природний резерват) та 1.2 Category Ib – Wilderness Area (територія дикої природи). Головне завдання таких територій – охорона дикої природи та натурального ходу біологічних процесів, охорона біорізноманіття, екомоніторинг та природоохоронне просвітництво. Обов'язковою умовою для таких територій є сувора охорона, наявність наукових досліджень і відсутність рекреації чи іншої господарської діяльності [9]. Загалом у світі в 2008 р. існував 4731 об'єкт, який відповідає категорії Ia, що становить 4,6 % від усієї кількості охоронюваних природних територій світу. Разом вони займають площу близько 1 млн км², або 5,5 % від усієї площі природоохоронних територій світу. У Європі, окрім України [7], Росії, Білорусі та Молдови, об'єкти категорії Ia існують на Шпіцбергені – 6 заповідників [11]. 20 заповідників є у Фінляндії, 2 – у Македонії, 3 – у Латвії, 4 – у Литві, 2 – у Болгарії, 4 – у Сербії, по одному – в Норвегії, Іспанії, Словенії, Чорногорії, Хорватії, Австрії, Швейцарії та Румунії. Такі об'єкти планується створити також в Ісландії. При цьому об'єкти категорії Ia фігурують у Європі під різними назвами чи навіть являють собою частини інших природоохоронних територій. Так, в Естонії суворі заповідні зони мають назву резервати, а у Словаччині – національні парки [6, 8]. Що стосується категорії Ib – територій дикої природи, то система таких об'єктів функціонує незалежно від широковідомої системи національних парків у США [2].

Концепція національного парку, автором якої був американський художник Дж. Кетлін, передбачає створення зонованого об'єкта, де інтереси охорони природи поєднуються з рекреацією. Наразі такі парки включають заповідну зону, яка функціонує відповідно до концепції заповідності, та інші зони, в яких дозволяється рекреація чи господарювання. На батьківщині національних парків – у США – функціонує нині 59 таких об'єктів [2, 6]. Наразі концепції національного парку в системі природно-заповідного фонду України відпові-

дають національні природні парки (НПП), біосферні заповідники (БЗ – аналоги НПП за режимом, що постали завдяки помилковому розумінню в нашій країні загального поняття біосферний резерват), а також регіональні ландшафтні парки – РЛП (фактично регіональна версія НПП) [7].

Концепція пам'ятки природи – це ідея збереження малих природних об'єктів, до якої наразі можна зарахувати також українські заказники та заповідні урочища. Авторство належить німецькому вченому Г. Конвенцу (1911). У Німеччині вона й була вперше реалізована [10]. Учений запропонував вилучати із загального користування й брати під охорону найбільш видатні точкові природні об'єкти – водоспади, скелі, колонії птахів та ін., пропонуючи використовувати їх для природознавчої рекреації. Таким чином, дана концепція може служити як локальній заповідності, так і активній охороні об'єкта, заради якого створено пам'ятку чи заказник. Значна площа сучасного природно-заповідного фонду України – саме ці об'єкти. Їх режим є індивідуальним і включає низку обмежень, які регулюються цілями створення об'єкта, предметом охорони, що прописано в їх положенні та охоронному зобов'язанні [7]. У світовій природоохоронній практиці існує багато різних варіантів назв і форм організації подібних об'єктів [6].

Не всі знають також, що ідея європейської мережі «Натура 2000» фактично не є якоюсь самостійною природоохоронною концепцією. Адже ця система об'єктів з індивідуальним режимом може включати існуючі природоохоронні території як рангу Іа, так і рангу національного парку чи пам'ятки природи.

Приклади позитивного впливу заповідного режиму на охорону біорізноманіття в Україні

Результати дослідження свідчать, що впровадження заповідного режиму дало позитивні приклади на багатьох природоохоронних територіях усіх основних регіонів України. Так, у Приазов'ї на закінченні Кривої коси в 2000 р. від самого початку функціонування РЛП, а з 2009 р. – НПП «Меотида» (Донецька область) було організовано суворо охоронювану заповідну зону. В результаті за сім років чисельність занесеного до Червоної книги України чорноголового реготуна зросла з нуля до 3 тис. гнізд. У наш час це найбільша колонія цього птаха в Європі. Чисельність червонокнижного кучерявого пе-

лікана зростає з нуля до 17 гнізд (Г. Молодан, особисте повідомлення, 2014).

Подібний ефект мало введення заповідного режиму в заповідній зоні Нижньодністровського НПП на Одещині. Від створення в 1993 р. заповідного урочища «Дністровські плавні» відновилися міграційні скупчення більш ніж 50 видів птахів, зменшилася їх загибель у рибальських сітях. У зв'язку з припиненням рубок уперше після 1972 р. загніздував орлан-білохвіст. У межиріччі річок Дністер і Турчук збереглися добрі умови для існування рідкісних ссавців. Так, упродовж 2012–2014 рр. спостерігається тенденція до зростання популяції лісового kota, чисельність якого досягла 12 пар. Режим заповідності також сприятливий для збереження рідкісних рослинних угруповань водних рослин (лист Нижньодністровського національного природного парку від 17 вересня 2014 р. № 472/06).

Уведення заповідного режиму позначилося також на зростанні біорізноманіття 13 островів Великі та Малі Кучугури в акваторії Каховського водосховища в НПП «Великий Луг» (Запорізька область). Зокрема тут зафіксовано перше на Дніпрі гніздування червонокнижного косаря. Радикально вплинуло на збільшення біорізноманіття парку створення заповідної зони в центральній частині Маячанської балки.

Організація заповідного режиму на Бондарівському болоті в РЛП «Межиріченський» (Чернігівська область) демонструє позитивний ефект заповідності в умовах лівобережного Полісся. До кінця 1980-х рр. на болоті косили траву, очерет, заготовляли деревину, полювали та ловили рибу. З 2002 р. воно увійшло в заповідну зону створеного Межиріченського РЛП. Якщо в 1970-х рр. тут було виявлено гніздування тільки однієї пари сірого журавля (вид, занесений до Червоної книги України), то останнім часом зареєстровано близько семи гнізд. А на прольоті тут накопичується до 300 журавлів. Після запровадження заповідності відразу з'явилися на гніздування інші рідкісні птахи, занесені до Червоної книги. Болото стало також улюбленим місцем зимового стійбища лося (у 2009 р. тут спостерігали 76 лосів). Це найбільше стійбище в Чернігівській області. А до отримання заповідного статусу на цьому болоті лось взагалі не траплявся (лист РЛП «Межиріченський» від 12 листопада 2014 р. № 29).

У перші роки існування Поліського заповідника (Житомирська область) було виділено 10 ділянок (10 % території), де досі підтримується режим абсолютної заповідності. Сюди включили ділянки старих

соснових лісів і боліт. Режим заповідності на цих ділянках підтримувався постійно. Їх дослідження засвідчили: щільність заселення низки рідкісних видів птахів у природних комплексах з таким режимом дещо вища. Природні комплекси з режимом абсолютної заповідності створюють оптимальні умови для зростання більшості рослин, занесених до Червоної книги України. Впродовж останніх 10–15 років у старих соснових лісах заповідника з режимом абсолютної заповідності різких відхилень у процесах розвитку не спостерігали [4].

Створення заповідної зони позитивно позначилось також на окремих видах тварин і рослин реліктових лісів НПП «Гомільшанські ліси» (Харківська область). Тут виділили не тільки заповідну зону в центрі парку, але й, на пропозицію наукових працівників парку, в господарській зоні та зоні регульованої рекреації – спеціальні захисні ділянки, «особливо цінні природні території» площею від 10 до 120 га, які були прописані в Проекті організації території даного парку. Як правило, там заборонялися будь-які суцільні та вибіркові рубки, рекреація тощо. В результаті разом із заповідною зоною суворий охоронний режим отримали 35 % території парку (10,7 % – заповідна зона, 24,3 % – особливо цінні природні території). Завдяки цьому сюди повернулися лосі, з'явилися нові колонії кажанів, відновилися післягніздові й міграційні скупчення водоплавних птахів на болотах та озерах парку, зросла чисельність рідкісних червонокнижних і звичайних видів птахів (згідно з листом НПП «Гомільшанські ліси» від 9 вересня 2014 р. № 03/3).

Позитивні приклади запровадження заповідності відомі й для степових заповідників України. Так, показано, що лише після введення в степу біосферного заповідника «Асканія-Нова» режиму заповідності з'явився борсук [5]. Для деяких степових птахів, амфібій, рептилій, комах та інших безхребетних абсолютно неприпустимим є косіння в степових заповідниках у травні–червні важкою технікою [12].

Позитивний ефект заповідності зафіксований також для Українських Карпат, зокрема заповідної зони НПП «Сколівські Бескиди» (Львівська область). Завдяки заповідності тут збільшилася чисельність рідкісних і фонових видів тварин і рослин (лист НПП «Сколівські Бескиди» від 10 вересня 2014 р. № 339). Навіть у м. Києві функціонування заповідної зони у верхів'ях Китаївського яру в Голосіївському НПП, згідно з нашим власним дослідженням, забезпечує збереження популяції підсніжника та місця гніздування деяких хижих птахів.

Поєднання активної та пасивної охорони в рамках існуючої системи об'єктів природно-заповідного фонду України

Поруч з тим окремі види рослин і тварин у сучасних умовах майже цілковитої трансформації природних комплексів характеризуються зниженою конкурентоспроможністю, тому їх збереження або поліпшення становища вимагають людської інтервенції. Прикладом можуть бути види лучно-степових угруповань, які витісняються при заростанні лісом [15]. За даними Г. Й. Бумар та С. Ю. Попович [4], абсолютно заповідний режим розходиться з питанням збереження деяких рідкісних видів Поліського заповідника, для яких більш сприятливими є умови порушених ценозів.

Яким має бути вихід із ситуації, коли одні природні комплекси або види позитивно реагують на заповідність, а збереження інших потребує втручання? Відповідь на це запитання дає один із ключових принципів ідеї абсолютної заповідності, сформульований О. М. Краснітським та С. А. Диренковим, – **принцип поділу завдань природоохоронних територій**. Природні процеси та види, які вимагають заповідності, мають охоронятися в заповідниках та заповідних зонах національних і регіональних парків, а активна охорона має здійснюватися на інших природоохоронних територіях. Різноманіття природоохоронних територій у світі та в Україні дозволяє реалізувати цей принцип повною мірою. Тільки гармонійне співіснування різних концепцій заповідної справи на окремих територіях дозволить отримати комплексний природоохоронний ефект. Проте в сучасній природоохоронній практиці спостерігається відчутний перегин в бік активної охорони. У Європі це пов'язано з тим, що саме ця концепція дозволяє отримувати значні кошти, які, окрім реалізації відповідних заходів, ідуть на утримання громадських організацій, які їх здійснюють [16]. В умовах України активна охорона також є популярною, але причина інша – можливість прихованого споживання природних ресурсів. Про це свідчать результати проведеної кампанії проти механізованого та раннього сінокосіння в українських заповідниках [12].

Додаткові заходи із забезпечення балансу між пасивною та активною охороною в Україні

Зважаючи на те, що площі, де може реалізовуватися пасивна охорона, порівняно з іншими природоохоронними територіям досі не-

великі, окрім існуючих українських територій категорії Ia (природних заповідників), мають створюватися нові. Досвід створення українських заповідників має бути поширений у деяких країнах Євросоюзу, які не мають об'єктів категорії Ia. Зокрема необхідність пасивної охорони та створення поруч з існуючими в країні природоохоронними територіями об'єктів Ia наразі відзначає низка польських спеціалістів [16, 17].

Необхідно збільшувати заповідні зони БЗ, НПП та РЛП, а також законодавчо встановити для них мінімальні площі та заборону зменшення. В них, як і в природних заповідниках, не повинно бути елементів активної охорони, що також має бути закріплено законодавчо. Втручання мають бути лише як виняток за рішенням спеціально створеної комісії. Закріплення вимагає також заборона реорганізації або передачі частини території природних заповідників в НПП. У рамках ведення літопису природи необхідно започаткувати моніторинг впливу заповідного режиму на екосистеми природоохоронних територій України. Суттєвим випробуванням для пасивної охорони (заповідності) та національної системи природоохоронних територій загалом є інтеграція в систему «Натура 2000», яка має супроводжуватися рішучою позицією представників України на пріоритет національної системи охорони природи, зокрема режиму заповідників і заповідних зон БЗ, НПП і РЛП. Такий пріоритет є нормальним явищем у деяких країнах ЄС, проте автоматично він не відбудеться. Потрібна тверда позиція зацікавленої сторони.

Література

1. *Борейко В. Е.* История охраны природы Украины / В. Е. Борейко. – К.: Киев. еколого-культурный центр, 2001. – Серия: История охраны природы. – Вып. 24. – 544 с.
2. *Борейко В. Е.* История охраны дикой природы в США / В. Е. Борейко. – К.: Киев. еколого-культурный центр, 2008. – 80 с.
3. *Борейко В. Е.* Заповедники Украины без гламура. Мониторинг нарушений заповедного режима 2003–2013: Материали незалежного расследования / В. Е. Борейко, А. О. Паламарчук. – К.: Киев. еколого-культурный центр, 2014. – 128 с.
4. *Бумар Г. Й.* Сучасні проблеми збереження Поліського природного заповідника як наслідок резерватогенних сукцесій / Г. Й. Бумар, С. Ю. Попович // Заповідна справа в Україні. – 2001. – Т. 7. – Вип. 2. – С. 59–61.
5. *Думенко В. П.* Влияние режимов природопользования на фауну и состояние популяций хищных млекопитающих (Carnivora) в природном ядре биосферного заповед-

- ника «Асканія-Нова» / В. П. Думенко // Матер. Міжнар. наук. конф. «Заповідні сте-
пи України. Стан та перспективи їх збереження», 18–22 вересня 2007 р.,
Асканія-Нова, Україна. – Асканія-Нова, 2007. – С. 45–49.
6. Електронний каталог природоохоронних територій світу [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: <http://protectedplanet.net>.
7. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.
8. Заповідник каньйону р. Тара, Чорногорія [Електронний ресурс]. – Режим досту-
пу: <http://www.montenegro.com/phototrips/north/Tara.html>.
9. Категорії природоохоронних територій світу IUCN [Електронний ресурс]. – Ре-
жим доступу: [http://www.iucn.org/about/work/programmes/gpap_home/gpap_quality/
gpap_pacategories/gpap_cat1a/](http://www.iucn.org/about/work/programmes/gpap_home/gpap_quality/gpap_pacategories/gpap_cat1a/).
10. *Конвенц Г.* Практика охрани памятников природы – 1911 / Г. Конвенц; Сокр. пер.
с нем. – К: Киев. еколого-культурный центр, 2000. – Серия: Охрана дикой приро-
ды. – Вып. 23. – 88 с.
11. Национальные парки и заповедники на Шпицбергене [Електронний ресурс]. –
Режим доступу: www.guide.travel.ru/svalbard/geo/nature/nationalparks/.
12. *Парникова И.* Реалии современного сенокосения в степных заповедниках Укра-
ины и охрана биоразнообразия / И. Парникова // Степной бюлетень. – № 40. – Зима
2014. – С. 16–21.
13. Типовое положение о заповедниках, состоящих в ведении Наркомпроса // Еже-
недельник Народного комиссариата просвещения РСФСР. – 1929. – № 14. – 8-й год
изд. – С. 33–36.
14. *Чорна Л. О.* Природоохоронна та наукова діяльність Канівського природного
заповідника у 20–30-х рр. ХХ ст. / Л. О. Чорна // Заповідна справа в Україні. – 2005. –
Т. 11. – Вип. 1. – С. 66–74.
15. *Barańska K.* Poradnik utrzymania i ochrony siedliska przyrodniczego 6210 – Murawy
kserotermiczne / K. Barańska, A. Jermaczek. – Wydawnictwo klubu przyrodników. –
Świebodzin, 2009. – 201 s.
16. *Jermaczek A.* Dlaczego bierna ochrona przyrody nie jest w modzie? [Електронний
ресурс] / A. Jermaczek. – Режим доступу: [http://pracownia.org.pl/dzikiem-zycie-numery-
archiwalne](http://pracownia.org.pl/dzikiem-zycie-numery-
archiwalne), 2311.
16. *Wojciechowski K.* Ochrona absolutna – przyszłość ochrony przyrody / K. Woj-
ciechowski // Dzikie życie. – 2013. – S. 2–5.